

Jakab Péter

A „Pazzi-átok”

*Kísérlet egy 15. századi firenzei összeesküvés
társadalomtörténeti aspektusainak megragadására*

„Mert mielőtt bármibe fogsz, jól meg kell fontolnod,
s ha megfontoltad, hamar kell cselekedned.”

(Sallustius: Cat. 1.)¹

1. 1478. április 26-án a Santa Maria del Fiore főhajójának kövezetén egy össze-
szurkált holttest hevert, míg a sekrestyében egy megmenekült áldozat várta léleg-
zetét visszafojtva az eseményeket. A férfit Lorenzo de' Medicinek hívták, a firen-
zei székesegyház padlóján pedig öccse, Giuliano feküdt élettelenül. A merénylet-
tet kivitelező rivális patrícuscsalád, a Pazzik tagjai évszázadokon keresztül a város
legbefolyásosabb emberei voltak, ám pár év múlva már a Pazzi nevet is tilos volt
firenzeinek szájára venni. Hogyan és miért lehetett ilyen rövid idő alatt elfeled-
tetni a várossal ezt a familiát?

2. A San Lorenzo templomhoz illeszkedő Medici-kápolnában Michelangelo
készítette márvány síremlékek állnak. A helyiségbe belépve baloldal felé vehető
szemügyre Lorenzo emlékműve, jobbra Giulianóé. A gyilkosság napján betegség-
től legyengült, bátyja árnyékában nem sok kormányzati szerephez jutó Medici
erőtlen testtartásban, hatalmas páncélban, mint egy római hadvezér „trónol”,
fejét oldalra fordítva. Az erősen idealizáló szobor egy olyan személy örökkévaló-
ságát ábrázolja, aki harmincadik születésnapját sem érte meg. Hogyan lehetett
elfogadtatni ezt a már-már héroszkultusznak beillő értelmezését egy (az alkotás
keletkezésekor még nem is annyira távoli) történeti személynek?

A fentebbiekben csak pár kérdést fogalmaztam meg az esettel kapcsolatban.
Ezek mindegyike azt igényli, hogy a forrásokat nem szem elől tévesztve, de az
eseményeket más oldalról megragadva közelítse meg a kutató azt a társadalmi
klímát, amelyben a politikai „széljárás” végül nem fordult meg, mi több, a Medi-
ci-Firenze fénykorát hozta el a 15. század utolsó éveiben.

A Pazzi-összeesküvés interpretálói – köztük a szervezkedés monográfusa, Lauro
Martines – mindig is hajlottak arra, hogy a valóban rendkívül brutális eseménysort
(az elkövetést és megtorlását) véres, maffia-elemeket sem nélkülöző, „reneszánsz
thrillerként” értelmezzék.² Ettől az iránytól próbálunk egy lépéssel távolabb állni,

¹ Sallustius 1978: 9.

² Martines 2004: 1.

olyan társadalmi erőket megvizsgálva, mint a pápai rendelkezések visszhangja a korabeli Firenzében, a banki ügyletek létrehozta és elpusztította *network*, a megjelenő erőszak lehetséges hátterei és a korai Medici-kultusz recepciója.³

„Nincsen kedvesebb áldozat a zsarnokok vérénel.”

(Boccaccio)⁴

AMIRŐL A FORRÁSOK BESZÉLNEK

A történettudomány régen leszámolt azzal a hipotézissel, hogy a forrásokból egy esemény hitelesen megismerhető, ezt vizsgálatunk során is figyelembe kell vennünk. Különösen azért, mivel a fennmaradt beszámolók legjava a Mediciek irányában elfogult visszaemlékezés. Ezek közül Angelo Poliziano rövid leírása a legfontosabb, hiszen szerzője maga is jelen volt a történetknél, mi több, Lorenzo – kis túlzással – az életét is neki köszönheti, részben. Ennek megfelelően az összeesküvők egész „bűnkatalógusát” állítja fel e forrás, túlzásai ellenére azonban adatait többé-kevésbé akceptálta a többi beszámoló és a forráskritika. Ez rávilágít arra, hogy a merénylet után nem volt igény, illetve szükség a történetek tárgyilagosabb megörökítésére, vagyis a ránk maradt kortárs szövegek nagyobb része már feladatának tekintette a merénylet egyoldalú megbélyegzését is.

A Mennybemenetel előtti vasárnapon (1478. április 26.) lezajlott esemény fő kitervelői Poliziano leírásában Jacopo és Francesco de' Pazzi, illetve Francesco Salviati pisai érsek voltak. A „sötét terv” (*nero disegno*) részesei között sokat sejtetően még 7 „városi polgárt” említ, ezek Guglielmo de' Pazzi (Lorenzo sógora), Renato de' Pazzi (Guglielmo testvére), Giovambattista (Gianbattista) da Montesecco, imolai kapitány, Antonio da Volterra és Stefano Bagnoni⁵ papok, Napoleone Francesi, Guglielmo vazallusa, illetve Nanni da Pisa ügyvéd.⁶ Közöttük olyan személy is található (Renato de' Pazzi), akinek – amint a későbbiekben látni fogjuk – semmi érdeke nem fűződött a kettős gyilkossághoz, abban nem vett részt, de mivel halállal lakolt, be kellett kerülnie a „főbűnösök” közé. A szervezkedésben résztvevők „bűnkatalógusa”, jellemtelenségük és erkölcstelen életvitelük taglalása egyértelműen Sallustiuszt idézi, akinek a munkájában az olvasható, hogy Catilina megvásárolta hívei bizalmát (Sall.: Cat. 14.).⁷ Polizianónál szintén az összeesküvők állhatatlanságából és korrumpálhatóságából következik a Giuliano és Lorenzo ellen irányuló halálos merénylet kitervelése.

³ Jelen dolgozat a 2006–2007. évi Benda Gyula emlékpályázatra készült. A kézirat olvasói és bírálói közül elsősorban Almási Gábornak, Klaniczay Gábornak, Novák Veronikának és Sággyh Marianne-nak tartozom köszönettel tanácsaikért és értékes megjegyzéseikért.

⁴ Idézi Burckhardt 1978: 45.

⁵ Róla – Polizianóra jellemző módon – azt is megtudjuk, hogy lánya (!) „paráznság vétkébe esve” teherbe esett. (Poliziano: 4.)

⁶ Poliziano: 4.

⁷ Sallustius 1978: 17.

A két Medici elleni merénylet apropója IV. Sixtus pápa unokaöccsének, a fiatal Raffaele Riario kardinálisnak a városba érkezése volt. Az eredeti terv szerint az imolai kapitány a fiesolei fogadás alkalmával követte volna el a gyilkosságokat, azonban itt a gyengélkedő Giuliano nem vett részt a lakomán, így a kardinális vasárnapi szentmiséjének helyszínéül szolgáló firenzei dóm lett a következő alkalmas helyszín a végrehajtásra. Mivel a templomi gyilkosságot Gianbattista da Montesecco nem vállalta, Jacopo de’ Pazzi titkár-papja és kollégája vállalták a feladatot.⁸ A terv azonban ismét megghiúsulni látszott, mivel Giuliano a szentmisén sem volt hajlandó megjelenni. Ekkor az egyik cinkostárs, Bernardo Baroncelli-Bandini másodmagával személyesen felkereste Giulianót, s nagy nehezen rábírta, hogy eljöjjön velük a Dómba.⁹ Polizianónál nem szerepel egy utóbb végzetesnek bizonyuló epizód: Baroncelli – ugratást mímelve – átölelte Giulianót, hogy megbizonyosodjon felőle, Lorenzo öccse visel-e páncélt öltözéke alatt.¹⁰

A nagy templomtérben feltehetőleg külön oldalon elhelyezkedve álltak a férfi és női résztvevők.¹¹ Amikor a szentmisében az átváltoztatásnál megszólalt a csengő, a „jelre” ráismerve Baroncelli rárontott Giulianóra, akit a körülötte csoportosuló merénylők halálra sebeztek törszúrásaikkal.¹² A két cinkos pap viszont csak megsebesítette a távolabb álló Lorenzót, akit hívei – köztük Poliziano – az északi sekrestyeajtó felé tuskoltak, s a bronz ajtószárnyakat magukra zárták (az idősebb testvért testével fedező Francesco Nori üzletkötő Lorenzo védelmében halálos sebet kapott Baroncellitól¹³). A biztonságos helyen egy Antonio Rodolfo nevű ifjú kiszívta Lorenzo sebét (arra az esetre, ha azt mérgezett tör ejtette volna). Miután egy másik kísérő, Sigismondo Stufa felkapaszkodott egy belső lépcsőn – a ma már orgonasípot tartalmazó – karzatra a sekrestye felett, s jelentette, hogy elmúlt a veszély, a sérültet gyorsan hazatámogatták.¹⁴ Eközben a Pazzik és kísérőik az utcára siettek, s „Popolo” (nép) és „Libertà” (szabadság) jelszavakat harsogva a Piazza della Signoria felé vették útjukat. A tömeg azonban „Palle, palle”¹⁵-kiáltásokkal felelt, s körülfogta a merénylőket.¹⁶ Eközben Salviati érsek, akinek feladata a Signoria épületének (a Palazzo Vecchiónak) elfoglalása és a *gonfaloniere* ártalmatlanná tétele lett volna,¹⁷ a palotában eltévedt, s fogságba

⁸ Schevill 1961: 384.

⁹ A Santa Maria del Fiore elnevezés helyett a források és a szakirodalom a jelenleg az újkori templom alapjául szolgáló, korai középkori eredetű Santa Reparata templom nevét terjeszti ki a székesegyházra.

¹⁰ Martines 2004: 116.

¹¹ Utóbbira utal, hogy a feljegyzések szerint 1476-ban a milánói Galeazzo Maria Sforza egyik gyilkosa, Giovanni Andrea Lampugnani a „nők oldala” felé menekült, de felbotlott egy hoszszú ruhaszélben, s egy üldözője megölte. (Martines 2004: 17.)

¹² Poliziano: 5.

¹³ Emlékműve a firenzei Santa Croce templomban van.

¹⁴ Poliziano: 6.

¹⁵ „Labdák”, utalás a Medici-címerre.

¹⁶ Schevill 1961: 385.

¹⁷ A gonfaloniere, Cesare Petrucci 1470-ben már levett egy felkelést, így valószínűsíthető, hogy lélekjelenléte és tapasztalata is szerepet játszott abban Salviati ügytelensége mellett, hogy az

esett. A két Pazzi, majd az érsek nyakára hurkot vetettek, s az ablakból kivetették őket. Poliziano beszámolójában nem felejtkezik el arról a meglehetősen morbid epizódról sem, amelynek során a házában meztelenül elfogott, s még akasztás előtt félholtra vert Francesco de' Pazzi élettelen testét az érsek „himbálózás” közben „fogával illette” (*si avventa co'denti*).¹⁸ Hosszasan időzik azon is, hogy a végül levágott holttesteken a tömeg válogatott kegyetlenkedéseket hajtott végre, mi több, az eltemetett családfő (Jacopo de' Pazzi) hulláját három nappal később gyerekek kiásták, s az utcákon végigvonszolva az Arno hullámai közé vetették.¹⁹

Lorenzo kétbalkezes gyilkosai (Bagnoni és Volterra) a Badia templomába menekültek, de a tömeg rájuk lelt, s megcsonkította, majd megölte őket. Egyedül Guglielmo de' Pazzi talált menedéket sógora, Lorenzo palotájában.²⁰ Testvérei, Renato, Niccolò és Giovanni Mugellóban fogságba estek; közülük a legidősebb, Renato szintén hóhérkézzre jutott, akárcsak Bernardo Baroncelli-Bandini, aki Konstantinápolyba menekült, de a szultán 1479-ben kiadta Lorenzónak.²¹ Az eseményekkel sodródó, de korántsem gyanú felett álló Raffaele Riariót a Palazzo Vecchióban tartotta a Signoria, s egy sajátkezű levelet írtattak vele IV. Sixtus pápához a történetekről.²²

Az egyházfő – Salviati halála és Riario házi őrizetben tartása, tehát az *immunitas* durva megsértése miatt²³ – interdictum alá helyezte Firenzét, kiemelten Lorenzót és a főbb tisztségviselőket, s háborúra készült. Lorenzo – hogy a pápa legfőbb potenciális szövetségését semlegességre bírja – nem kis merészséget tanúsítva, titokban Nápolyba utazott 1479 decemberében, majd a sikeres diplomáciai akciót követően (amikor sógora két kiskorú testvérének életfogytiglan tartó börtönbüntetését is száműzetésre változtatta a békeegyezmény részeként) 1480-ban Sixtus pápa visszavonta az interdictumot.²⁴

Az összeesküvés eme kronologikus, adatokra szorítókozó vázát megvizsgálva egy viszonylag „klasszikus koreográfia” szerint zajlottak le az események. A „zsarnokgyilkosságok”, illetve „gyilkossági kísérletek” 15. századi itáliai sorát már Burckhardt is összeállította. Ezek a merényletek mind megszentelt térben zajlottak le, sorukat Giovan Maria Visconti 1412. évi milánói meggyilkolása nyitja, ezt követi a Chiavellik fabrianói lemészárlása (1435), majd Galeazzo Maria Sforza dicstelen halála 1476 karácsonyán, szintén Milánóban (ugyanitt 1484-ben volt még egy sikertelen merénylet Lodovico „il Moro” ellen is).²⁵ Lényegében

érseket és csapatát viszonylag könnyen sikerült lefegyverezni. (Parks 2006: 231.)

18 Poliziano: 7.

19 Poliziano: 7–8.

20 Poliziano: 8.

21 Browning 1895: 113.

22 Poliziano: 7.

23 IV. Jenő pápa 1439-ben kiadott *Non mediocri* kezdetű bullájában kijelentette, hogy amennyiben egy bíborossal szemben felmerül a felelősségre vonás, csak a mindenkori pápa jogosult eljárni ügyében. (Lowe 1994: 192.)

24 Schevill 1961: 387.

25 Burckhardt 1978: 45.

szintén ezek közé sorolható Stefano Porcari római merénylettere: az V. Miklós pápa ellen fellépő nemes a vatikáni istállók felgyújtása után a vízkereszti szentmisén szándékozott rátörni a Péter-utódra és a bíborosokra, de szervezkedését még abban az évben (1453) leleplezték és megtorolták.²⁶

Az itáliai (olasz) történeti köztudatban mélyen gyökeret vert azon értelmezés, amely szerint a merényletek mögött csupa tisztán köztársasági érzelmű arisztokrata állt, akik részint becsvágyból, részint klasszikus tanulmányaikból táplálkozó oligarcha-ellenességükből szánták el magukat a gyilkosságokra. Az egyéni heroizmus és az ókori zsarnokölő-kultusz felelevenítése korán megjelent a kulturális élet számos területén, elegendő itt Vittorio Alfieri, a korai olasz nemzeti dráma legnagyobb alkotójának művére (*A Pazzik összeesküvése*) utalni. Alfieri 1777–1781 között született műve hőseinek (akik többnyire az 1478-as szereplők „összegyúrt” alakjai) azért kell elbukniuk, mert küzdelmük a zsarnok személye, s nem a rendszer ellen irányul. „Az áruló [...] az lesz [...], akit legyőznek” – hangzik el egyikük utolsó mondataiban.²⁷

Lényegében ez az értelmezés jelenik meg Burckhardt klasszikus munkájában is. Az elkövetők becsvágyó, fiatal arisztokraták, humanista neveléssel, szellemisséggel a háttérben. Girolamo Olgiati, Galeazzo Maria Sforza egyik merényletjének híressé vált szavait („Collige te, Hieronyme: stabit vetus memoria facti, mors acuta, fama perpetua”²⁸) éppen úgy kiemeli Burckhardt, mint Cola di Montano szerepét az ifjak nevelésében.²⁹

E koncepciót meghaladó interpretációk közül talán a leginkább figyelemre méltó Kate Lowe tanulmánya, amelyben a szerzőnő arra a megállapításra jut, hogy az itáliai összeesküvések nem izolált, egyedi esetek, hanem olyan politikai bűntények, amelyeket a római jog értelmében a hatalomnak joga és kötelessége volt megtorolni.³⁰

A Burckhardt által már a 19. században egymás mellett említett szervezkedések közös jellemzője, hogy a megtorlás, az elégtétel vétele a társadalom minden szintjén folyt. Galeazzo Maria Sforza milánói ellenzékének és az életben maradt Lorenzo de’ Medicinek az volt az érdeke, hogy a városlakók maguktól szálljanak szembe a bukott előkelőkkel, s vessék ki őket a társadalomból. A jogos bosszú elvek, viselkedések interiorizációja során mehetett végbe, ami viszont a tömegek és a közvélemény manipulációján alapult.

Talán nem mellékes szempont arra is felhívni a figyelmet, hogy már pusztán az összeesküvés-elméletek is fontos politikai ütőkártyák lehettek az önmaga igazát bizonygató „áldozat” kezében. 1466 nyarán például Piero de’ Medici elterjesztette, hogy miközben betegen Careggiből Firenzébe tartott, merénylek törték az életére.

²⁶ Martines 2004: 22.

²⁷ Madarász 2004: 287, 289.

²⁸ A pontos latin mondatot ebben a formában idézi Browning 1885: 109.

²⁹ Burckhardt 1978: 47.

³⁰ Lowe 1994: 184–185.

Piero a gyilkosság kitervelőiként Luca Pittit és Agnolo Acciaiuolit nevezte meg, akik összeköttetésben álltak volna Borso d'Este ferrarai herceggel is.³¹

A hely szakralitásán kívül Burckhardt interpretációjában is fontos szempont, hogy a templomba vonuláskor, illetve a szentmisén lehetett „hozzáférni a kényúrhoz”.³² Ha azonban összevetjük ezt az elképzelést a forrásokkal, esetünkben Polizianoval, azt szűrhetjük le, hogy Baroncelliek nemcsak könnyedén „meglátogatták” Giuliano de' Medicit, de akár otthonában, akár a Dóm felé menet minden további nélkül kiolthatták volna az életét. A két testvérnek a tervek szerint mindenképpen látványosan és egyszerre kellett (volna) vesznie a templomban. Ennek tudatában indult be a már említett propaganda-gépezet, amelynek Lorenzo részéről az volt a célja, hogy egyértelművé tegye IV. Sixtus bűnrészességét a firenzeiek számára a merényletben. A pápa szerepének hangsúlyozása már csak azért sem lehetett mellékes szempont, mivel a székesegyházban való öléstől visszariadó Gianbattista da Montesecco kapitány Gino Capponi által közölt vallomásaiban éppen az szerepel, hogy Sixtus csak a város (kifejezetten a Mediciek) megbuktatását támogatta, a gyilkosságot nem.³³

A „KÉT KARD” KICSORBUL

Firenze számára a 15. században az egyházi interdictum ismeretlen fogalom volt IV. Sixtus intézkedését megelőzően. A nagyszámú templommal, kolostorral, válásos testvériséggel bíró város egy darabig zsinati székhelyként játszott központi szerepet az egyházi közéletben. Amikor a század második felében – főleg Cosimo de' Medicinek köszönhetően – ez a kapcsolat egyre inkább gazdasági jelleget öltött, a város Rómától biztos távolban érezhette magát.

Az első „intő jel” a Della Rovere családból származó IV. Sixtus *Execrabilis* kezdetű bullája volt, amelyben az általános zsinat összehívásának kezdeményezését eretnekségnek nyilvánította.³⁴ A konciliarizmus időszakának záró fázisaként is értelmezhető dokumentum kihirdetését³⁵ követően a pápa előszeretettel élt a nepotizmus módszerével az üresen maradt stallumokat illetően. Úgy gondolom, merőben tévedés azt gondolni, hogy ez pusztán „súlyos erkölcsi eltévelyedés” lett volna: a pápa saját bizalmasainak alkalmazásával egyszerűen olyan információs bázisrendszer kiépítésén fáradozott, amely révén elsőkézből származó értesüléseket kaphatott. A *neposok* – köztük Raffaele Riario – megjelenését korántsem fogadták kitörő örömmel a városállamokban, így Firenzében sem. Sixtus és

³¹ Parks 2006: 179.

³² Burckhardt 1978: 45.

³³ Capponi 1876: 552.

³⁴ Trexler 1974: 167.

³⁵ Részben válaszlépésnek is tekinthető a paviai Filippo Decio *Consilium* című munkájában foglaltakra. A XII. Lajos francia király pártfogását is élvező jogászprofesszor azt hangoztatta, hogy az egyetemes zsinatnak, ha úgy adódik, joga van akár vád alá helyezni is a pápát. (Spagnesi 1997: 1252.)

Firenze kapcsolatában a pápát – igen jó taktikai érzékkel, az összeesküvőknek ezzel alkalmat biztosítva – meglehetősen „világi” célok vezérelték, amikor kedvelt unokaöccsét toszkán földre irányította.

A gazdag itáliai családok jelentős adókedvezményekre, adóbérletekre formálhattak igényt annak okán, hogy szinte minden családban volt valamilyen szinten papi hivatást gyakorló családtag.³⁶ Úgy tűnik, hogy a század derekának pápai (V. Miklós, III. Callixtus, II. Pius) után Róma (jobban) részesedni kívánt az egyházi jellegű privilégiumokból származó bevételből. Ennek kinyilvánítása-ként értékelhető II. Pál 1465-ös *Cum in omnibus* kezdetű bullája, amelyben az egyházi földek elidegenítését megbízták útján kívánta felülvizsgáltatni. Az egyház kárára elkövetett adócsalás, üzérkedés elkerülésére aligha kínálkozott jobb mód annál, mint egy kúriához közel álló személy (különösen egy nepos) delegálása az illető vidékre, vagy – ami még célravezetőbb – stallumba helyezése. IV. Sixtus mind a kettővel próbálkozott a Pazzi-összeesküvést megelőző években. Ennek tükrében véleményem szerint valószínűleg nem felel meg a valóságnak az a – Poliziano révén a köztudatba átment – megállapítás, hogy hallgatólagos engedélyt adott Rómában a Medici-testvérek likvidálására. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy pusztán egy olyan alkalmat teremtett, amelyből egy kúria-közeli, Medici-rivális bankár-család tagjai – a Pazzik – azt a (téves) következtetést vonták le, hogy siker esetén nem lesz Róma részéről következmény.³⁷

A pápai gazdasági-kormányzati befolyás toszkánai megnövelésének másik fontos személye – Riario kardinális mellett – Francesco Salviati. Róla megvetéssel írja Poliziano, hogy a szerencse kegyeltje volt.³⁸ A „minden isteni és emberi tudományt lenéző és megvető”, „hízeglő, öntelt, vakmerő, furfangos, álnok, arcátlan” Salviati – nem véletlenül – pontosan ellentéte mindannak, amit Poliziano a két Medici-vel kapcsolatban fontosnak tartott leszögezni.³⁹ Több mint valószínű, hogy ez az „ellenpropaganda” még életében megindult Salviati ellen, aki ráadásul az ősi rivális város, Pisa érseki székét töltötte be. A Medicieknek azonban más oka is lehetett őt Toszkána-szerte befektíteni. Bár eddigi egyéb forrás nem dokumentálja, vélhetően mégis igen rossz visszhangja lehetett, amikor Salviati 1476. június 20-i levelével egy kosár halat küldött Lorenzo de’ Medicinek,⁴⁰ ami meglátásom szerint nem pusztán szívélyes gesztusként értékelhető, hanem lehet éppenséggel a szentszéki jelenlétre, Krisztus (a „Hal”) földi helytartójára való célzás is.

A pápa és Lorenzo közti viszony elmérgesedését azonban egy Toszkánán kívül eső föld idézte elő közvetlenül. Taddeo Manfredi, az Emilia–Romagna-beli Imola város ura arra kényszerült, hogy örökbirtokától megszabadulva tenesse tovább életét. Sixtus – nyilván a II. Pál-féle dokumentumra hivatkozva –

³⁶ Trexler 1974: 168.

³⁷ Poliziano szerint Francesco de’ Pazzi már jó ideje Rómában szövögette terveit a két Medici elveszejtésére. (Poliziano: 4.)

³⁸ Poliziano: 3.

³⁹ Poliziano: 3.

⁴⁰ Fubini 2003: 243.

elővásárlási jogot erőszakolt ki maga, illetve másik kedvelt unokaöccse, Girolamo Riario számára. Az ehhez szükséges összeg folyósítását azonban a római Medici bank – amelynek élén ekkor már Lorenzo állt – megtagadta, mivel Sixtus unokaöccse számára Imola és Forlì városai, továbbá Galeazzo Maria Sforza balkézről származó leánya, Caterina kezének megszerzésével szerette volna megnyerni Milánót szövetségesnek. E Firenze számára veszélyes „harapófogó” minden bizonnyal létre is jött volna, ha Sforzát meg nem gyilkolják 1476-ban.⁴¹ A pápa a Medici bank elmaradt kooperációjára azzal válaszolt, hogy az Apostoli Kamara nem törlesztette tovább a felvett hiteleket a bankháznak Rómában, mi több, a timsó monopóliumot is elvette, illetve a Pazziknak juttatta.⁴² Sixtus ezt követően a Pazzi bankháza helyezett el a kincstár pénzét, új adótanácsosának pedig megtette Francesco de' Pazzit.⁴³ A Pazzi-klán – különös tekintettel a római helyzetre – úgy értékelte, Lorenzo de' Medici teljes diplomáciai vereséget szenvedett, amikor a pápa, a firenzei kérést elutasítva, Gentile Becchi helyett Girolamo és Raffaele Riario unokatestvérét, Francesco Salviatit nevezte ki Pisa érseki székébe.⁴⁴ Véleményem szerint ez a téves helyzetfelismerés, s nem pedig Sixtus személyes támogatása léptette az összeesküvőket a tettek mezejére.

Bár a merénylet meghiúsulása után unokaöccse házi őrizetbe, bizalmasa bitóra került, Sixtus kezében hatalmas fegyver volt az egyházi átok. A Firenzére interdictumot kimondó bulla (*Iniquitatis filios*)⁴⁵ nem csak azt sugallta, hogy a várost ért csapásért egyedül Lorenzo de' Medici a felelős, hanem a török elleni küzdelem sikertelenségét is neki tulajdonította.⁴⁶ Ezek a vádak adott esetben könnyen a Mediciék ellen fordíthaták volna a közhangulatot.

A lehetetlen helyzetből – hogy a pápa előtt se kelljen megalázkodnia, de a szentségi élet gyakorlását is biztosíthassa a városban – Lorenzo logikusan úgy jöhetett ki legjobban, ha az interdictumot meg nem történtté, semmissé vagy érvénytelenné téteti, lehetőleg jogi úton. Ez nemcsak azt bizonyítaná a firenzeieknek, hogy az interdictum deklarálása tévedés (*excommunicatio vitiosa*) volt, hanem a kúria presztízsvesztését is előidézne a város szemében, amennyiben „saját területén” sikerülne „megverni” a pápát. A merész vállalkozás kivitelezésére „il Magnifico” létrehozott egy kánonjogi konzíliumot a pisai egyetem jogi fakultásának professzoraiból,⁴⁷ akik – talán említeni is felesleges – katedrájukhoz nem jutottak volna hozzá Pisa városában Lorenzo segítsége nélkül.⁴⁸ A konzílium szellemében Francesco Accolti, sienai származású kánonjogász úgy fogalmazott: a pápának bizonyítani kell igazát, mivel a bulla szövege átsiklik olyan „részletek” felett,

41 Hale 2001: 64.

42 Roover 1963: 221; Zorzi 1994: 21.

43 Schevill 1961: 383.

44 Zorzi 1994: 21.

45 A bulla kezdő szavai: „iniquitatis filius et perditionis alumnis” természetesen Lorenzóra értendők.

46 Di Benedetto 1992: 372.

47 Spagnesi 1997: 1237.

48 Martines 2004: 3.

hogy az érsek fegyveresen támadt Firenze gonfalonieréjére.⁴⁹ Még ennél is tovább ment Bartolomeo Sozzini, aki kifejtette, hogy Salviati automatikusan megfosztotta magát episzkopális hatalmával járó privilégiumaitól, így az immunitástól is, amikor támogatta a Lorenzo (és Giuliano) meggyilkolására vonatkozó elképzeléseket. Sozzini nézete olyan népszerűsége tette szert, hogy amikor az „ötletgazdát” felségsértés miatt kis híján hóhérkézre adják 1490 elején annak vádjával, hogy összetépte az őt a pisai fakultáshoz kötő iratot, a jeles tudós erre az (akkor már 12 éve lefolytatott) esetre hivatkozva menti meg bőrét a nagy nyilvánosság előtt.⁵⁰

Az interdictum kánonjogi alapokon történő elutasítása ellenében Sixtusnak volt még egy ütőkártyája. 1480-ban közzé tett egy kiegészítő rendeletet, amely szerint a firenzei hívek egyáltalán nem áldozhatnak abban az esztendőben húsvétvasárnap. A két évvel azelőtti eseményekre „meglehetősen erősen” utaló dokumentumot azonban Luca Landucci naplója szerint egyszerűen nem hirdették ki Firenzében.⁵¹

Miután Lorenzo e módon a tilalom alatt „öntudatlan boldogságban” áldozó városlakók „lelkének elkárhozása” árán is egyszerűen elzárta a kommunikációs csatornákat Rómával, a „lelki hatalom” kardjának „eltörésével” már csak azt kellett bizonyítania, hogy – állításával ellentétben – Sixtus pápa igenis nemcsak vele, hanem egész Firenzével harcol.⁵² Noha a tényt Lorenzo de’ Medici már egy 1478 októberében írt levelében cáfolta,⁵³ ennek utólagos, de rendkívül hatékony bizonyítására meglátásom szerint éppen a Nápollyal történő békekötés során került sor: a megállapodást az Aragóniai-ház ugyanis nem a Medici-házzal, hanem egész Firenzével kötötte, ami azt implikálta, hogy Ferrante király szövetségeseként maga a szentszék is az egész várossal viselt háborút. A megegyezés folyamatát kétségtelenül felgyorsította, hogy a török megjelent az itáliai partoknál, s 1480-ban megostromolta és elfoglalta Otrantót, amelynek szinte teljes lakosságát legyilkolták vagy rabszíjra fűzték II. Mohamed csapatai.⁵⁴

IV. Sixtus tehát – bár 1479-ben Bartolomeo Sacchi, azaz Platina közreműködésével összeállíttatta a szentszék számára a *Liber privilegiorum*ot – vereséget szenvedett II Magnificótól. A feloldozó bulla 1480 decemberében érkezett meg a városba. A merényletet követő két évben tanúsított magatartása miatt sem a Della Rovere pápa, sem Riario kardinális nem tüntették el magukról a gyanú árnyékát, hogy a gyilkosság eltervezésében aktív szerepet játszottak.⁵⁵ 1484-ben

⁴⁹ Spagnesi 1997: 1243–1244.

⁵⁰ Spagnesi 1997: 1244.

⁵¹ Trexler 1974: 173.

⁵² A pápát időközben hasztalanul győzködték az európai hatalmak a háború értelmetlenségéről; maga Hunyadi Mátyás is küldött követeket Rómába a békés közvetítés szándékával. (Browning 1895: 115.)

⁵³ Rubinstein 1971: 239.

⁵⁴ Browning 1895: 116.

⁵⁵ 1517-ben Riario kardinális ismét megjárta a börtönt, ezúttal X. Leó utasítására. Paris de Grassis naplója kimondja a pápa származásából adódó feltételezést: Giuliano de’ Medici balkézről származó fia így állt végső bosszút apja haláláért. K. Lowe szerint inkább Alfonsina Orsini, Piero di Lorenzo de’ Medici özvegye állhatott az ügy hátterében. (Lowe 1994: 193.)

Sixtus halálával új fejezet nyílt Róma és Firenze történetében, mivel VIII. Ince tiaráját áttételesen Lorenzo de' Medicinek és Lodovico il Morónak köszönhette. A sixtusi politika bukásának záróakkordjaként 1488 áprilisában másik (szintén gyanúba kevert) unokaöccsét, Girolamo Riariót katonái megölték forli kormányzói palotájában, meztelen holttestét pedig a főtéren örvengő tömeg közé vetették.⁵⁶

AZ „ELÁTKOZOTT” CSALÁD

„Hideg, vad erény, kész és biztos kéz,
rendíthetetlen arc és néma száj,
vértől sem rettenő szív: ilyen legyen,
aki zsarnokölésre vállalkozik.”

(Részlet Vittorio Alfieri

A Pazzik összeesküvése című drámájából)⁵⁷

Amint a fentebbiekből kivehető, az imolai eset kapcsán a Mediciek ősi riválisai, a Pazzik jelentős gazdasági előnyre tettek szert a pápa jóvoltából. A két bankárfamília vetélkedése vitathatatlanul a két Medici-testvér elleni merénylet körüli években érte el csúcspontját. A gyilkossági terv ürügyén a Pazzi-birodalom módszeres felszámolásával a Mediciek személyenként és ágazonként is leszámoltak rivalisaikkal, ennek szimbólumairól és az új kultusz teremtéséről az utolsó két fejezetben lesz szó. Ezekhez érdemes viszont feltárni, miben állt a „Pazzi-örökség” a város társadalma, illetve a Mediciek szemében, amit a politikai viszonyok fontos alakítóiként Lorenzo és örökösei megszereztek.

A legelső és legfontosabb különbség a két rivális család között, hogy a Pazzik talán az egész itáliai félsziget leghosszabb múltra visszatekintő famíliáinak egyike voltak. Címerüket, a delfint a korban a szabadság és a nagylelkűség jelképeként értelmezték.⁵⁸ Ebből a szempontból különösen látványos az a fejlődés, amelynek során a 15. században a Medici-dinasztia „parvenüként” igen gyors pályát fut be. Úgy gondolom, hogy ennek a karriertörténetnek meghatározó pontja volt az ősi rivális klán hatalmának megtörése, megszerzése, illetve emlékének állami szintű eltörlése, egyfajta későközépkori *damnatio memoriae*. Poliziano leírásában az összeesküvés véghezvitelét a Pazzi és a Salviati családok „telhetetlen és gögös természetük” (*la loro intemperante e superba natura*) révén váltották valóra, mivel „nagy kapzsiság és nagy ambíciók” (*grande avarizia, e grande ambizione*) jellemezték őket.⁵⁹ Poliziano – mentségére legyen mondva – terminológiájában talán Dantét követi, aki a pokolban két Pazzit is elhelyezett, „erőszakos”,

⁵⁶ Martines 2004: 7.

⁵⁷ Idézi Madarász 2004: 288.

⁵⁸ Martines 2004: 63.

⁵⁹ Poliziano: 2–3.

„megátalkodott” fekete guelf mivoltuk miatt.⁶⁰ A Polizianónál is előkerülő „erőszakosság” értelmezésem szerint könnyen lehet a család előkelő lovagi múltjának kiforgatása. A hagyomány szerint a família őse, Pazzino de’ Pazzi hágott fel először az első kereszties hadjárat alkalmával Jeruzsálem falára, ezért Bouillon Gottfried fővezér abban a kegyben részesítette, hogy a Szent Sírból három kőrepezt elvehetett, s a büszke lovag ezekkel a felbecsülhetetlen értékű kincsekkel tért haza Firenzébe 1101. július 16-án.⁶¹ A mesés ereklyéknek a birtokában a család a helyi kultusz meghatározó irányítójává vált. Legalábbis erre utal, hogy a húsvéti tűzszenteléskor a három szent kődarabról pattintott szikrából származó, a Pazzik vontatta kocsirol továbbadott tüzet vitték a Pazzi családtagok és a városi fiatalok házról-házra.⁶² Ez olyan mértékű, annyira mély gyökerekből táplálkozó szakralitás volt, amelyrol a Mediciek még csak nem is álmodhattak. Nem véletlen, hogy a merénylet utáni megtorló intézkedések egyik első rendelkezése e látványos húsvéti paraliturgikus cselekmény betiltása, amely végül nem hozott eredményt, mert a város ragaszkodott ehhez az ősi hagyományhoz.⁶³ A két család felfutása közti ellentétek dacára házasságra is sor került: Lorenzo húga, Bianca de’ Medici Francesco de’ Pazzi testvérének, a már említett Guglielmónak a hitvese lett.⁶⁴ A különös nász magyarázatául Peter Burke azon állítását idézhetjük, amely szerint a veszélyérzet a hagyomány ápolására, s ezért a legnagyobb fokú biztonság megteremtésére ösztönöz.⁶⁵ A Pazzik hatalmas üzleti vállalkozásaik ellenére jelentősebb hivatalok nélkül maradtak Firenzében, noha a 15. század elejétől a város egyik legtöbb adót fizető családjaként tartották őket számon.⁶⁶ Ez már önmagában feszültséget generált nemcsak a Mediciekkal, hanem a város valamennyi egyéb, rövid idő alatt stratégiai fontosságú kormányzati pozíciókat megszerző családjával is.

A merényletet követően pórul járt családtagok előtti generáció prominens képviselője, Andrea di Guglielmino de’ Pazzi kísérelte meg először, hogy a familiát vagyonához és befolyásához méltó hivatalokhoz juttassa.⁶⁷ Erre a városi magisztrátusok előtt minden joggal tartott igényt, mivel 1429–1432 között a város hadi kiadásainak 15%-át Andrea de’ Pazzi fedezte, s legnagyobb adósa maga a kormányzat volt, gyakran 60–100%-os kamatra.⁶⁸ Kapcsolatai a legmagasabb uralkodói körökig elértek: a büszke családfőt maga Anjou René ütötte lovaggá, aki

⁶⁰ Martines 2004: 267. (23. j.)

⁶¹ Artusi–Roncaglia 2006: 57.

⁶² Artusi–Roncaglia 2006: 58.

⁶³ Bár az összeesküvést követően pár évig betiltották a szertartást, a feltámadás vasárnapján lángra lobbantott úrkoporsó, a *brindellone* hagyománya – petárdák meggyújtása formájában – ma is minden évben megismétlődik a Santa Maria del Fiore előtt.

⁶⁴ Schevill 1961: 383.

⁶⁵ Burke 1994: 212.

⁶⁶ Egészen pontosan városnegyedük (*quartiere*), a San Giovanni 6. legtöbb adót fizető lakosai voltak. (Martines 2004: 64–65.)

⁶⁷ Martines 2004: 65.

⁶⁸ Martines 2004: 70–71.

Pazzi egyik unokájának (a megtorlás során ártatlanul meghurcolt, majd kivégzett Renatónak) a keresztapaságát is elvállalta. A bázeli zsinat idején Andrea de' Pazzi IV. Jenő pápa asztalánál ült a Santa Croce konventjében ebédkor, s az egyházfő egymaga 4000 aranyat fektetett be nála.⁶⁹ A család politikai térnyerése a 15. század közepén viszont már lassúnak bizonyult, az anakronisztikus címek, kitüntetések nem jelentettek többé valódi rangot. Ahogyan Rubinstein kimutatta, a Pazzi-összeesküvést megelőző évtizedekben az egy családon belüli tisztségviselők száma a Medici-párthívek (Ridolfi, Canigiani, Guicciardini, Capponi, Pucci családok) esetében gyakran másfélszeresére, kétszeresére nőtt, a Mediciek „ellenzékét” alkotó Pazzik és Albizzik pozíciói stagnáltak.⁷⁰ A teljhatalommal felruházott, összesen 240 fős, rendkívüli bizottságokban (*balìa*) minden család legfeljebb két fővel képviselthette magát, a Signoria azonban egy 1466-os rendelettel négy családdal kivételt tett. Ennek értelmében a Ridolfik, a Carduccik, a házasságkötéseik révén szoros Medici-kapcsolatokkal bíró Tornabuonik egyenként három, míg maguk a Mediciek már öt fővel lehettek jelen egy esetleges balìa-tanácskozáson.⁷¹ Mindez igen hátrányosan érintette a Pazzikat, akik gazdasági hatalmuk mellé politikai befolyást nem tudtak szerezni, míg a Mediciek esetében mind a kettő sikerült, bár a század közepén még nem annyira szignifikáns mértékben. Amikor a Pazzi-klán a családfő Jacopo révén eljutott odáig, hogy szimpatizánsukat, Bardo di Bartolo Corsit gonfaloniere tisztségre jelöljék, Lorenzo de' Medici egyszerűen összehívott egy baliát, amely megghiúsította ezt.⁷² A Pazzik és párthíveik az ehhez hasonló esetek révén úgy érezték, egyre kijjebb szorulnak a hatalomból, amely nélkül pedig már nem védhetik meg gazdasági érdekeiket például a Mediciekkel szemben. Ezt a tendenciát tanulmányozva nem tartom relevánsnak Batkin azon meggyőződését, hogy „az uralkodó oligarchia nyitott maradt és folyamatosan megújult”.⁷³ A politika egyre nagyobb mértékben koncentráldott viszonylag szűk körben, amit a tisztán gazdasági befolyással bíró firenzei családok, így a Pazzik minden bizonnyal kiszolgáltatottságként éltek meg, amit az összeesküvést kibontakoztató társadalmi klíma egyik alapvető jellemzőjének tartok.

A gazdasági és a kormányzati befolyás vizsgálatánál, a két család rivalizálásánál azt is fontos megjegyezni, hogy 1427–1430 között – éppen azért, hogy hivatalokat vállalhassanak – a Medicieknek jóval kevesebb befektetése volt a kereskedelmi szektorban, mint földben.⁷⁴ Hitelesnek tűnő arányszámokat nehéz találni, mivel a kereskedelmi bevételt vagy annak nagyobb részét módszeresen letagadták haszonélvezői, de az a kapcsolatok alapján egyértelmű, hogy például francia területeken a Pazzi–Medici versengés kifejezetten az előbbi klán javára látszott eldőlni. Lyonban mind a két családnak volt bankfiókja, a 15. században

⁶⁹ Martines 2004: 65–66.

⁷⁰ Rubinstein 1971: 233.

⁷¹ Rubinstein 1971: 235.

⁷² Zorzi 1994: 22.

⁷³ Batkin 1986: 78.

⁷⁴ Jones 1969: 34.

már hanyatló periódusát élő, Medici-érdekeltségű Avignonnal szemben pedig a Pazzik befektetései révén jól prosperáló üzleti várossá váló Marseille volt a legdinamikusabb forgalmú dél-francia város.⁷⁵ Utóbbi család üzletemberei ráadásul kezükben tartották a francia királyi sóadó, a gabelle bérleti jogának nem elhanyagolható részét is, míg a Mediciek kúriai timsó-monopóliumát – amint az előzőekben láttuk – a szentszék felszámolta az imolai konfliktus után, s kamarai pénzügyeit átadta a Pazziknak.

A Mediciek franciaországi főüzletkötője, az 1478. április 26-án a Lorenzo védelmében halálos sebet szerző Francesco Nori súlyos politikai konfliktusba keveredett az 1460-as évek végén. Miután XI. Lajos király parancsot adott Jean de Balue kardinális letartóztatására a főnemesi elégedetlenségre válaszul, az egész országban kezdetét vette a folyósítások, letétbe helyezett összegek felülvizsgálata. A rábizott tőkével (nem meglepő módon) politikai manőverekben is részes Norit, miután megvádolták, hogy a törvény szigora elől bujkáló Antoine de Châteauneuf báró szökését elősegítette a Medicieknél lekötött pénze szabadabb tételével, az udvar kiutasította az országból.⁷⁶ Mindebből még nem következett a Pazzi-tőke térnyerése Franciaországban, de a Mediciek súlyos anyagi és presztízsvesztést könyvelhettek el az esetből kifolyólag, ami megint nem kedvezett a két család viszonyának.

A *CORPUS* MEGLAKOLÁSA

„Il destino conduce chi vuole,
chi non vuole, trascina.”

(Angelo Poliziano)⁷⁷

1. „Legkiválóbb Uraim: testvéremet, Giulianót nemrég meggyilkolták, kormányzatom a legnagyobb veszélyben van. Itt az idő, Uraim, hogy megsegítsék szolgáljukat, Lorenzót. Küldjék el csapataikat, amennyit csak tudnak, minél előbb, hogy pajzsa és menedéke legyenek városomnak, ahogy mindig is voltak. Szolgáljuk, Lorenzo de’ Medici.”⁷⁸

A fentebbi rövid, még a merénylet napján (április 26-án) keltezett levél súlyosnak láttatja írója helyzetét.⁷⁹ A kétségbeesett üzenetben, melynek címzettjei

⁷⁵ Brugge városa szintén mindkét család kereskedelmi érdekszférájának fontos része volt. (Roover 1963: 310, 315.)

⁷⁶ Roover 1963: 296.

⁷⁷ „A végzet vezeti azt, aki úgy akarja, s maga után húzza, aki nem.” (Poliziano: 8.)

⁷⁸ Idézi Martines 2004: 111.

⁷⁹ Milánó és Lorenzo de’ Medici kapcsolatát illetően a *Múlt–Kor* történeti portálon 2004. február 23-i keltezéssel jelent meg Marcello Simonetta elmélete, aki egy általa megfejtett titkos levél alapján azt feltételezi, hogy az egész összeesküvés hátterében Federigo da Montefeltre urbinói herceg állt, aki Milánót is megpróbálta bevonnai a gyilkosságba. Mivel a professzor tudomásom szerint ezt az Urbino római követének szóló levelet, illetve annak „megfejtését”

milánói előkelők voltak, Lorenzo segítséget kér a rend helyreállítása végett, amely implicit tartalmazza a tettesek kézre kerítését, az indulatok megfékezését. Az események azonban más fordulatot vettek: ahogyan a források, így Poliziano is felidézik, a főbűnösökön maga a felbolydult tömeg vett elgátlást, meglehetősen brutális jelenetek, „erőszakorgia” (F. Schevill) közepette.⁸⁰

Maga az utcára vonulás sem volt kifejezetten biztonságos a merénylők részéről: a városi *clientela*, az adott arisztokrata kísérete és hívei az illető házában, palotájában érezhették magukat a legnagyobb biztonságban, ez volt e társadalmi-politikai láncolat „központja”. A sebesült Lorenzót emberei egészen a Palazzo Medici épületéig kísérték, és saját beszámolójában bizonyos Giusto d’Anghiari azt is leírta, hogy a zavargás kitörésekor egyenesen a Mediciek palotája felé rohant, ahol másokkal együtt felfegyverkezett.⁸¹ Tovább fokozta az összeesküvők lehetetlen helyzetét, hogy a családfő, Jacopo és kísérete által harsogott jelszavakra az emberek a Medicieket éltették, vagyis „nem vették a lapot”. Miért? Amikor pár év múlva, 1488-ban Girolamo Riariót a két Orso megöli, a testvérek hangosan Nerónak titulálják, s a kormányzói palota előtt kezdetét veszi IV. Sixtus unokaöccse holttestének meggyalázása.⁸² A „Nero” mint megbélyegző jelző kiválóan alkalmas „köztársasági” érzelmek felkorbácsolására, de a „nép” és „szabadság” eszmék még ennél is hatásosabbak, egyértelműebbek. Az eszmerendszer elemeit: a római jog és történelem megfelelő „hívószavait” egy közepesen iskolázott ember is több-kevesebb sikerrel „elő tudta venni”. Galeazzo Maria Sforza három gyilkosa közül a 23 éves Olgiati a később szintén firenzei kötélén végző humanistától, Cola Montanótól hallott először Catilina összeesküvéséről Sallustius munkájában.⁸³ „Zavaros dicsőségvágy” – fogalmaz Burckhardt,⁸⁴ amelyet végül 1476 karácsonyán mégis tett követ. A Pazzi-összeesküvésnél nem ez a sorrend, de a végzetes hiba nem is ebben rejlett nézetem szerint.

Galeazzo Maria Sforza meggyilkolását már a kortársak kapcsolatba hozták Giuliano de’ Medici halálával. Legékeesebb példa rá Alamanno Rinuccini *De libertate* című írása 1479 elejéről, amely abban is egyedülálló, hogy nem a Mediciek szemszögéből megírt munka, mi több, Lorenzót zsarnoknak, a Pazzikat pedig mártíroknak állítja be.⁸⁵ Sforza gyilkosai Milánóban tettük végrehajtása előtt még arra is szakítottak időt, hogy a templom patrónusa, Szent István

semmilyen tudományos orgánumban nem publikálta, a kérdésben nem foglalok állást. A levél alapján mindenesetre úgy tűnik, Lorenzo bizalommal fordulhatott Milánóhoz. Simonetta állásfoglalását tartalmazza magyar nyelven: *Feltárult a Mediciek elleni merénylet titka* (2004. február 24.) [URL: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=837>] időpont: 2007. március 6. Simonetta elméletére Hajnóczy Kristóf és Juhász Balázs hívták fel a figyelmemet, segítségüket köszönöm.

⁸⁰ Schevill 1961: 386.

⁸¹ Kent 1987: 63–64.

⁸² Martines 2004: 9.

⁸³ Martines 2004: 15.

⁸⁴ Burckhardt 1978: 47.

⁸⁵ Rubinstein 1971: 238; Parks 2006: 241–242.

vértanú előtt előre bocsánatért esedezenek, kérve, hogy ne nehezteljen meg rájuk, amiért nemsokára vérrel szennyezik be az „ő” templomát. Későbbi sorokon ez azonban nem segített, éppen olyan kegyetlen véget értek, mint nem egészen két év múlva Giuliano és Lorenzo merénylői.⁸⁶ A firenzei székesegyház védőszentje maga Szűz Mária volt,⁸⁷ akinek „neheztelése” bizonyára nagyobb súlyúnak számított, mint Szent Istváné. Itt kell visszaemlékezni arra a momentumra, amikor az eredetileg kiszemelt gyilkos, Gianbattista da Montesecco nem vállalja a gyilkosságot a megváltozott helyszín miatt, s a „művelet” a két papra marad. Peter Burke megállapítása szerint „a korszak népi attitűdje hagyományos”, „konzervatív”.⁸⁸ Anélkül, hogy a népi attitűd és annak „konzervativizmus” okán felidézni az idézett szerző valamennyi kutatását, megállapítható – talán nem túlságosan elrugaszkodva Burke állításától –, hogy ez egyszerűen azt jelentette, a társadalom számára igenis létezett a „sacrosantus”, a szent és sértethetetlen, vagy ha úgy tetszik, a „tabu” kategóriája. A templomot mint helyszínt már Sienai Szent Bernardin *sacer locusként* definiálta, mi több, a szent tér hét ismertetőjegyének taglalásakor annak is hangot adott, hogy minden templomba lépő személy (egy további) őrzőangyalt kap.⁸⁹ Ebbe a kategóriába a város legfőbb temploma kétségtelenül beletartozott, hiszen patrónája az Egyház által leginkább tisztelt szent, az Istenszülő Mária volt. Egy templomban kivitelezett gyilkosság akkor is kivívta az emberek nemtetszését, ha tudjuk, hogy a trienti zsinat előtti szakrális térben szent és profán viselkedés, megnyilvánulás jól megfér. Az ilyen jellegű esemény azért számított rendkívül súlyos bűnnek, mert az újkori polgárjog megjelenése előtt az íratlan társadalmi szabályok összessége nem más, mint az isteni törvény.⁹⁰ Ennek megszegése ugyanúgy motiválta mind az utcai tömeget, mind a Palazzo Vecchio ablakaiban végrehajtott, „statáriális” kivégzéseket, hasonlóan a „bűn kegyetlenségéhez” (*crudeltà del delitto*).⁹¹ Azok az emberek, akik a Badia templomából (a Dómtértől pár sarokra) kirángatták és megölték a Lorenzo likvidálásával megbízott papokat, a szemet szemért-elv alapján cselekedtek: olyan felkent istenszolgáknak, akik szent helyen vért ontanak, nem jár különbség sorsuk annál, hogy megük is kard által vesszenek.

A fentebbi társadalmi normaszegést még egy példán be szeretném mutatni. Poliziano a gyilkosság kapcsán „megerőszakolt vendégszeretetről” (*l'ospitalità violata*) ír, amely nemcsak burkolt vádat rejt magában a Firenzébe érkező Riario kardinális (és általa IV. Sixtus pápa) felé, hanem a társas kapcsolatok szentségére figyelmeztet. Ebbe a kategóriába nemcsak a hagyományosan kötelező normát hordozó vendégszeretet tartozott bele, hanem például a barátság. Ennek

⁸⁶ Martines 2004: 15.

⁸⁷ Az antik eredetű régi székesegyház, amely jelenleg is a Santa Maria del Fiore atemplomát alkotja, Szent Reparata védelme alatt állt.

⁸⁸ Burke 1991: 208.

⁸⁹ Trexler 1991: 53.

⁹⁰ G. Ruggiero szerint a városok „földi” törvényeire is morális létezőként, az eljövendő új Jeruzsálem előképeként tekintettek. (Ruggiero 1994: 183.)

⁹¹ Poliziano: 7.

a sokrétű fogalomnak egyik, a korban férfiak közötti típusára alkalmazta John Boswell az *adelphopoiesis* fogalmát. Ez a megnevezés utal két ember között nagyon szoros, a testvérviszonyt meghaladó, de a szerelmet még el nem érő, nem rokon viszonyra Boswellnél. A mai ember számára már furcsának tűnő, antik eredetű, s ezért a reneszánszban aktív szellemi töltettel bíró kapcsolat a korszakban intézmény volt: rituáléja a 16. században állandósult, de egyes elemei minden bizonnyal már egy évszázaddal korábban is megvoltak. E viszony – modern terminussal élve – „felvállalása” éppen olyan, pap celebrálta szertartással járt, mint egy eljegyzés vagy házasságkötés!⁹² Brown ugyanakkor azt is leszögezi, hogy a terminust alkalmazó Boswell a továbbiakban tévúton jár, amikor a jelenséget a homoszexualitás nyílt recepciójaként értelmezi, önmaga tételét végül megcáfolva.⁹³ Ezzel magam is egyetértek,⁹⁴ mivel a hűségnyilvánítás és a kissé túlfűtött testvéri érzelem együttese inkább az európai klasszikus lovagkor ceremóniáit idézi fel számomra.⁹⁵ Mindezekből az alábbi következtetést vonom le: amikor az utolsó pillanatban Bernardo Baroncelli hívatlanul beállít Giulianoéhoz, rábeszéli a szentmisén való részvételre, s odafelé menet még meg is öleli, ugratja, a templomban pedig mellette áll (s ezért ő támad rá először), jogos a gyanú, hogy mindezek alapján a fentebb tárgyalt, vagy ahhoz jellegében rendkívül hasonló kapcsolat lehetett a két férfi között. Ennek fényében Baroncelli égbekiáltó gaztettet követett el: nemcsak vért ontott templomban, hanem – kijátszva a legmagasabb szintű testvéri-baráti kapcsolatot – lépre csalta az ártatlan áldozatot, hiszen azért ölelte meg többször a kisebbik Medicit, hogy ellenőrizze, valóban sebezhető-e. Ez a szégyenteljes motívum lehet csak az oka, hogy a Medici-testvéreket ért bánalmak minősítésében „kifogyhatatlan” Poliziano még csak említést sem tesz erről a jelenetről. A kormányzat már csak ezért sem hagyta futni a tömeg „ítélkezését” aznap büntetlenül megúszó, politikai szempontból súlytalan Baroncellit, s végeztette ki 1479. december 29-én.⁹⁶

2. Nemcsak a bűn elkövetésének körülményei, hanem a büntetés, jelen esetben a vétkesek fizikai megsemmisítése is rituáléval bírt, akár a kivégzésekről, akár a nép brutális megnyilvánulásairól van szó esetünkben.

⁹² Brown 1997: 265–266.

⁹³ Boswell tévedését támaszthatja alá, hogy a sodómia továbbra is bűn volt, általában megalázó kivégzési aktsussal büntették, így például Velencében a vétkeseket – mint a biblia Szodoma „lakóit”, s ezért a várost ért isteni büntetés kiérdemlőit – máglyára vetették. (Ruggiero 1994: 180.)

⁹⁴ A férfi-férfi kapcsolat ókori gyakorlatára és terminológiájára vonatkozóan lásd Németh 1999: 146–153.

⁹⁵ Brown további példái között érdekes felvetésként magyar történelmi epizód is szerepel: V. László esküjét a Hunyadi-testvéreknek (hogy ti. nem fogja Cillei Ulrik halálát megtorolni rajtuk) a szerző egy ilyen típusú rituálé részeként értelmezi. (Brown 1997: 365.)

⁹⁶ Baroncelli–Bandini felakasztott testét ábrázolja Leonardo egyik legkorábbi rajza, amelyen széljegyzetben még a Konstantinápolyból hazahozatott elkövető keleties ruhájának a színét is megadta. (A Bayonne-i Musée Bonnat-ban őrzött rajz hitelességét a kutatók egy része vitatja.) (Chastel 1988: 83.)

Szinte minden kivégzésnél jelen van valamilyen mágikus-szagrális elem, amely azonban gyakran valamely más ceremónia inverze, vagy éppen paródiája.⁹⁷ A Palazzo Vecchio magas ablakaiból kivetett, egymás mellett „lógó” elkövetők száználmas haláltusáját és magát a látványt ha nem is humor, de egy bizonyos groteszk hatás kétségtelenül jellemzi.⁹⁸ A Polizianónál szereplő, már említett „foggal illetés” lehet szimbolikus értelmű harapás is, de talán valószínűbb, hogy a szerencsétlen Salviati érsek, miután kivetették hátrakötözött kézzel (Leonardo is így ábrázolta Baroncellit), támaszt keresett utolsó perceire, hogy legalább a kötél lengését csillapítsa.

Lorenzo és hívei bosszúja látványos, nem mindennapi eseménysor volt a városlakóknak, mert főrangúak, arisztokraták kivégzése nem mindig volt nyilvános (sőt, egyre kevésbé), maga az akasztás ténye pedig kifejezetten megszégyenítő jellegű volt.⁹⁹ A halálbüntetések alkalmazása ráadásul Itália-szerte egyre ritkult, a 14. században átlagosan 11–13, a 15. században 7–8 volt évente.¹⁰⁰

A nép jelenléte minden esetben a kivégzendők lelki üdvét is szolgálta,¹⁰¹ az ehhez kapcsolódó procedúra azonban ez esetben elmaradt, ami még megalázóbbá tette a merénylők elveszejtését. A szinte ünnepi rítussá emelt kivégzés folyamata a Pazzik és Salviati halálánál pusztán a bűn végrehajtásáért felelős test megölésére koncentrált, megtagadva ezzel azt a „koreográfiát”, amely a legtöbb esetben a kivégzendő lelkének megtisztítását, Isten felé hajtását jelentette. Az itáliai városállamokban, így Bolognában, Veronában, Ferrarában, Firenzében, Padovában és Vicenzában ezeket a speciális feladatokat olyan testvéretek, konfraternitások végezték, amelyek éppen a „jó halálért” és a bűnös gyámolításáért feleltek.¹⁰² Firenzében e különös közösség neve „A Kereszt Szűz Mária Társasága a Templomnál” (*Compagnia di Santa Maria della Croce al Tempio*), rövidebb és elterjedtebb nevén „Fekete Testvériség” („Feketék Testvérisége”, *Compagnia dei Neri*) volt. A konfraternitás 1343-ban létesült, 50 tagja egyike sem lehetett harmincesztendőnél fiatalabb (férfi), legkésőbb 38 éves korukban pedig már le kellett telepedniük a városban. A testvériségbe bekerülni megtiszteltetést jelentett,¹⁰³ s számos egyéb feladatkörben való részvétellel járt. Kivégzés esetén a fekete színű, arcot javarészt elfedő, csuklyás köpenyt viselő menet a Palazzo Vecchióból indult

⁹⁷ Zorzi 1994: 147.

⁹⁸ A kötél általi halálra ítélt egyének középületek ablakában történő felakasztása mint elrettentő és megszégyenítő büntetésforma Zorzi szerint Lorenzo de’ Medici „találmánya” volt. (Zorzi 1994a: 57.)

⁹⁹ Dülmen e ponton azt is hozzáteszi, hogy minél magasabban függött valaki, annál szégyenletesebb volt a helyzet. (Dülmen 1990: 119. és 127.)

¹⁰⁰ Zorzi 1994a: 54.

¹⁰¹ Dülmen 1990: 128.

¹⁰² Ezek egészen a trienti zsinatig fennmaradtak, ami után az emberi brutalitás és vallási infantilizmus megtestesítőiként bélyegezték meg, illetve szüntették be a társaságok eme tevékenységi körét. (Zorzi 1994: 154.)

¹⁰³ A Testvériség tagjai közé olyan prominens személyiségek tartoztak története során, mint IV. Jenő pápa, Luca della Robbia, a későbbi Medici-pápák (X. Leó, VII. Kelemen), s természetesen maga Lorenzo de’ Medici. (Artusi–Patrino 1994: 244–247.)

el a bűnös „gyámolítására”, imákat mondva és mondatva, kántálva.¹⁰⁴ Mivel tagjai között feltűnően sok Medici volt,¹⁰⁵ kézenfekvőnek tűnik, hogy Salviati érsek balul kiűtő „puccskísérlete” során a város vezetősége gyorsan eltekintett a Fekete Testvériség egybehívásától, s így a merénylők – szégyenszemre – lelki vigasz nélkül távoztak el az élők sorából.

A szégyen, megalázás kifejezésének rítusába nemcsak a hivatalos eljárás és a kivégzés tartozott bele, hanem mindaz a szörnyőség, brutalitás a nép részéről, amelyekről a krónikák, beszámolók, esetünkben Poliziano, Luca Landucci beszámolnak.

A középkori és a reneszánsz Itáliában a test mint egyházi és világi értelemben is megfogható metafora létezett a társadalom számára, hiszen minden megkeresztelt ember Krisztus misztikus testének része, tagja volt, s a város, azon belül az egyes szervezetek: céhek, konfraternitások is „egy testet” alkottak önmagukban, illetve a felettük elhelyezkedő szerveződésekkel.¹⁰⁶ Éppen ezért a *corpus* megcsonkítása, szétdarabolása, szétszedése a humánus eme összetevőjének drasztikus megtagadása volt.¹⁰⁷ A végtagjaitól, működtető szerveitől megfosztott, elcsúfított hullában a közösség már nem is embert látott, hanem egy attól alacsonyabb szintű, állati lényt, ami jócskán megnövelte adott esetben az „arctalan tömeget” alkotók bátorságát.

A vérszemet kapott sokaság – az illető holtában vagy élteben – igen gyakran (esetünkben csak a merénylő papok esetében, bizonyos „mérséklettel”) nekiesett a szerencsétlen bűnös belső szerveinek is. E barbár cselekedet rituális hátterének megvilágítása céljából Martines egy 1437 februárjában megtörtént acquapendentesi esetet említ meg, amely Graziani krónikájában maradt fenn. Egy bizarr játék-
nak induló baleset (három síheder pástor „akasztósat” játszott, de az „áldozat” ténylegesen meghalt) után a feldühödött apa az egyik fiút megölte, s máját feltálalta mit sem sejtő szomszédjának, aki történetesen a „gyilkos” pástorfiú édesapja volt. Az eset kiderülése után a környéken *vendetta* vette kezdetét, amelynek során több mint 36 fő vesztette életét.¹⁰⁸ A történet, bár véleményem szerint túl szembetűnően idézi a jól ismert görög mítoszt Tantalosról, tartalmazza az önbíráskodás, a szemet-szemért és a primitív mágia korabeli elemeit. Ugyanakkor – jegyzi meg Bertelli, Martines végkövetkeztetését cáfolva – szó sincs „kannibalizmusról”,

¹⁰⁴ A Fekete Testvériség hatalma a firenzei igazságszolgáltatáson és büntető törvénykezésen belül igen nagy lett, miután III. Pál pápa egy határozata alapján a tagok minden évben, Keresztelő Szent János fővételeinek napján (augusztus 29-én) megmenthettek egy halálraítéltet. (Artusi–Patruno 1994: 247.)

¹⁰⁵ Lorenzo de’ Medici 1476. június 23-án hívta meg a konfraternitás tagjai közé. A Fekete Testvériség szervezetét és működését ismertető legkorábbi forrás Giovan Maria Cecchi 1562-ből származó leírása. (Eisenbichler 1992: 348–349.)

¹⁰⁶ Ruggiero 1994: 179.

¹⁰⁷ Galeazzo Maria Sforza merénylői közül hárman: Gerolamo Olgiati és Carlo Visconti, valamint Franzone nevű szolgáljuk elrettentésképpen mindegyik fázist elszenvedte; kerékkal törték, élve félbevágták, majd négybe szabdalják őket. (Martines 2004: 19.)

¹⁰⁸ Martines 2004: 146.

mágikus erő átviteléről, mivel az állattá degradálás, dehumanizálás a fő cél.¹⁰⁹ Bertelli a tömeg erőszakos megnyilvánulásait megpróbálja „rendszerre szervezni”,¹¹⁰ amelynek lehetséges elemei a levetkőztetés, a defenzstrálás (ezt a Pazzi-összeesküvők esetében maga a hatóság végezte), a csonkítás, körbevoncsolás emberi fantáziát és gyomrot próbára tevő válfajai lennének.¹¹¹ Az írott forrásokban és az ábrázolásokon (metszeteken, röplapokon) meglehetősen naturális módon bemutatott kegyetlenkedések tükrében végképp abszurdumnak tekinthető az az értelmezés, hogy a magukat ostorozó, vezeklő, testvériségekbe járó polgárok gonosznak hitt emberek kínzására még inkább kaphatóak voltak (Martines).¹¹²

A kegyetlenkedésekben résztvevők indíttatásának és társadalmi összetételének egy aspektusát illetően érdemes egy esetet kiemelni a firenzei eseményekből. 1478. május 17-én feldühödött városiak összegyűlve azt kiáltozták az áprilisi eseményeket felidézve, hogy gyalázat a tény, mely szerint a „főkolompos” családfő, Jacopo de’ Pazzi teteme megszentelt földben nyugszik. Amikor ez elhangzott, a borús ég mögül kisütött a nap, amelyben többen égi jelet véltek felfedezni. Röviddel ezután egy csapat gyerek a temetőből kiásta Jacopo tetemét, s miután végigvonszolták a városon, s bekopogtattak vele saját házába, az Arno folyó vizébe vetették.¹¹³ Az esemény abszurdításának azon része, hogy az illető már régen halott volt, mellőzhető annak ismeretében, hogy a bűncselekmények megtorlását akkor is folytatták a bevett gyakorlat szerint, ha az elkövető már nem élt (például behalt a kínzásokba).¹¹⁴ Ennél talán érdekesebb a kiskorúak szerepe és viselkedése, rajtuk ismét megbukik nézetem szerint Martines fentebb idézett tétele. A borzalmas jelenet ugyanis elsősorban egy játék, egy szent menet vagy pünködsdi királyság színpadias paródiájaként értelmezhető. Ehhez hozzájárulhat, hogy a városi társadalom és a felnövő korosztályban relatívan nagy számra rúgó kiskorúak a maguk világával, annak íratlan szabályaival „társadalmat alkottak a társadalomban”.¹¹⁵ A város fiataljai életkoruk szerint konfraternitásokba tömörültek, ezek közül az első, a Rafael Arkangyal Társaság 1410-ben jött létre.¹¹⁶ A testvériségek száma a 15. században

¹⁰⁹ Bertelli 2001: 248.

¹¹⁰ Bertelli állítását még Altobello di Chiaravalle esetében is fenntartja, akit Pompeo Pellini szerint Todiban az 1500-as évben árulása miatt a csőcselék szabályosan „széttép”, testéből darabokat kiharapva. (Bertelli 2001: 241.) A művelet „humánusabb”, hatóság felügyelte végrehajtása történt Grumbach nemesi összeesküvő és öt cinkosa esetében német területen, amikor a „főkolompos” és kancellárja arcába vágják az előzőleg kivégzett társaik kivágot szívéit. (Dülmen 1990: 116.)

¹¹¹ Az idézett példák között szerepel Girolamo Riario meggyilkolása (1488. április 14., lásd az előzőekben), illetve az I. Cosimo nagyherceg életére törő Giuliano Buonaccorsi kivégzése is. (Utóbbihoz: Bertelli 2001: 241.)

¹¹² Martines 2004: 148.

¹¹³ A „kopogtatást” Luca Landucci és Poliziano is feljegyezte, utóbbinál a gyerekek a „processzió” közben helyet kérnek a „híres lovagnak”, ütlegetik, hogy „siessen”, közben gúnydalokat énekelnek stb. (Poliziano: 8.)

¹¹⁴ Dülmen 1990: 126.

¹¹⁵ Bertelli 2001: 249.

¹¹⁶ Trexler 1991: 370.

igen megugrott, 1490-ben már tízről tudunk, ezek közül a 13–24 évesek a Szent János Evangélista Társaságban vettek részt.¹¹⁷ A kolostori iskolákhoz szorosan kapcsolódó, s a dóm kórusával együtt pápai támogatást élvező szervezetekben az új tagok befogadása és elbocsátása is ünnepélyes rítusok közepette zajlott le.¹¹⁸ A kisebbek több alkalommal vettek részt misztériumjátékokban, s körmeneteken, amelyek Firenze népszerű társadalmi eseményei voltak egyben.¹¹⁹

A gyereksereg szörnyű tette véleményem szerint státusmegfordítás: a fiatalok egy processziót vagy kivégzési menetet utánózva, önmagukat egy „játék” erejéig az előkelő Pazzi-családfő szintjére emelkedve vesznek (újabb) elégtételt a bűnösön. Liminalitásuk egy olyan felsőbbrendűség érzete, amely túllép a holtak tiszteletén és az erkölcsi törvényeken, ezért mellékes szempont, hogy az eseménysor idején Jacopo de’ Pazzi már nem él.¹²⁰

A Poliziano által is említett „előjel” megléte ugyanakkor De Martino álláspontját erősíti a „kulturálisan kondicionált természet”-tel kapcsolatosan, amely alapján a hiedelemvilág és a cselekedetek, gondolatok mozgatórugójaként megjelenő mágia beidegződött technikák, gyakorlatok összessége.¹²¹

A társadalom öntisztulási folyamata a test megsemmisítésében ezen alkalommal is felmentette mind a hivatalos, mind az önjelölt végrehajtókat a bűntől,¹²² érvényt szerezve az általuk vallott igazságnak.

A RES BŰNHŐDÉSE

A korabeli társadalom – mivel az *Anima*, a lélek megítélése nem az ő „hatásköre” volt – a bűnös fizikai megsemmisülését követően még szembesülhetett az illető evilági tevékenységével, eredményeivel, amelyek érthető módon emlékeztettek az elhunyra.

A Pazzik bukása a család és klientúrája jelentős részének lemészárlását követően még nem lett volna törvényszerű. Riválsaik, a Mediciek azonban, akik ennek a gyalázatnak legsúlyosabb megtorlását irányozták elő, a kialakult helyzetet jól felismerve, elérkezettnek látták az időt, hogy az ősi, már-már szakrális múltat hordozó család helyére léphessenek, a saját maguk által képviselt kulturális kohézió megteremtésével. Ehhez azonban a Medicieknek fel kellett számolni mindazt az anyagi és szellemi valóságot, amit a Pazzik több évszázada megtestesítettek Firenzében és a város határain túl. Az örökös rabságra vagy száműzetésre ítélt, még élő Pazzi-családtagokat el kellett távolítani a városból, száműzetésük azonban már nem járt együtt addig megszerzett javaik és pozícióik élvezetével, mint például Cosimo

¹¹⁷ Trexler 1991: 370.

¹¹⁸ Trexler 1991: 373.

¹¹⁹ Trexler 1991: 374–376.

¹²⁰ Turner 2002: 181–182.

¹²¹ Idézi Szekeres 2003: 196.

¹²² Dülmen 1990: 110.

de’ Medici esetében a 15. század harmadik évtizedében. Ezt a folyamatot – amelyet két aspektusa felől közelít meg – olyan következetesség jellemezte, amely társadalmi normák és törvényi keretek átértelmezésével, átlépésével ért célba. Előbbire a legkézenfekvőbb példa Guglielmo de’ Medici, Lorenzo sógora, aki szintén száműzetésbe kényszerült, noha a városiasodott Itáliában a házasság a társadalmi hely és rang abszolút definiáló tényezőjeként működött.¹²³

1. Az *Otto di Guardia*, amely az igazságszolgáltatás differenciálódásából¹²⁴ és 1478. május 1-jén szinte teljes mértékben Medici-hívekkel feltöltött tagságából következően még attól az évtől fogva (november 18-i hatállyal) lényegében teljes hatalmat kapott a bíraskodásban.¹²⁵ A Senatus döntése értelmében a Pazziknak még a nevét sem vehette szájára senki. Tovább működött a 14. század első felétől létező, névtelen bevádolási rendszer: a nagyobb templomok, közintézmények elé kitett fadobozokba (*tamburi*) bárki elhelyezhette névtelenül feljelentését (*tamburagione*)¹²⁶ egy másik polgárral szemben, s ha a hivatali szervek érdemesnek találták rá az ügyet, megindult az eljárás.¹²⁷

A Pazzik emlékének eltörlése során a családhoz kötődő épületekről eltávolították a delfines Pazzi-címereket. A Santa Croce-beli családi kápolna színes tondói¹²⁸ alatti jelvények részint a tervező, a Mediciek számára is sok megrendelést teljesítő Filippo Briunelleschi iránti tiszteletből maradhattak meg, vagy talán azért, mert a ferences szerzetesek rendszeresen használták a belső teret.¹²⁹ Az biztos, hogy bár az átrium egy része (az épület ajtaja fölötti kupolarészbe vésett 1461-es évszám alapján¹³⁰) biztosan állt, a főbejárat fölé a Pazzi-címer már nem kerülhetett fel.¹³¹

Feltehetően még 1478-ban sor került a kivégzett összeesküvők egészalakos megfestésére a Dogana feletti falfelületre: a források szerint július 21-én fizetett ki az alkotásért Sandro Botticellinek 40 forintot az *Otto di Balìa*.¹³² Az áru-
lók, becstelének portréinak megfestése és közszemlére tétele hagyomány volt

¹²³ Martines 2004: 34.

¹²⁴ A *Podestà* 1477-től egyfajta legfelső bíróságként működött tovább, korábbi ítélkezési jogkörét szintén a „Nyolcak” gyakorolhatták ezt követően. (Stern 1984: 236.)

¹²⁵ Rubinstein 1971: 243; Martines 2004: 197–198.

¹²⁶ A 14. századra vonatkozó számadatokat is közöl: Zorzi 1994b: 44.

¹²⁷ 1476-ban két e módon beérkezett névtelen feljelentés alapján indult vizsgálat Leonardo ellen, akit azzal vádoltak, hogy egy 17 éves, Jacopo Saltarelli nevű fiatalemberrel bűnös viszonyt folytat. A művészt végül – rokonai közbenjárásának is köszönhetően – felmentették. (Chastel 1988: 83.)

¹²⁸ Az összeesküvés évében a Pazzik még 1800 lírával tartoztak Giuliano da Maiano mesternek. (Battisti 1981: 226.)

¹²⁹ Canali (é. n.): 107.

¹³⁰ Battisti 1981: 226.

¹³¹ Cabassi–Tani 1991: 16.

¹³² Lightbown 1978: 215.

Firenzében,¹³³ a nyolc felakasztott alá viszont ezúttal maga Lorenzo komponált verses feliratokat.¹³⁴ Az 1478-ban még szökésben lévő, s ezért (Napoleone Francesivel együtt) lábánál fogva felakasztott pózban ábrázolt Bernardo Baroncelli-Bandini alatt az alábbi szöveg állt:

„Son Bernardo Bandijn, un nuovo Giuda,
Traditore 'micidiale in chiesa io fuj,
Ribello per aspettare morte più cruda.”¹³⁵

A ma már nem látható, de megbélyegző és elrettentő szándékkal készült falképfigurái 1479-ben „hétre csökkentek”, mivel ebben az évben a városvezetés elrendelte, hogy Salviati érsek alakját – nyilván a szentszék felé nyitó gesztus jegyében – tüntessék el az alkotásról. A kompozíció egészének lekaparására viszont csak a 18. század végén került sor, Giovanni Cambi leírása alapján feltehetően 1785–86 folyamán.¹³⁶

2. A megtorlás folyamatában fontos tényező volt a rivális család vagyonának zárolása, lefoglalása, illetve kereskedelmi monopóliumainak felszámolása. A Medicek, akik éppen az 1478-as év során Milánóban, Apuliában, Flandriában és Angliában is jelentős veszteséget könyveltek el (csak az utóbbi két térség fiókjai 18 000 angol fontot buktak),¹³⁷ joggal remélhették, hogy a Pazzi-kapcsolatok felszámolásával egyúttal saját üzleti életükön is lendítenek majd. Nem így történt, a hanyatlást már az sem tudta tartósan megállítani, hogy Lorenzo időről-időre hatalmas összegeket investált vállalkozásaiba magántókéjéből.¹³⁸ Renato de' Pazzi, akit – mint láttuk – Poliziano önkényes alapon illesztett az összeesküvők névsorába – pontosan azért nem vett részt a merényletben, mert a Medici-bankházak csődjében reménykedett. Kapcsolatai, összeköttetései miatt azonban nem maradhatott életben. Már csak azért sem, mert egy erre a célra létrejött külön bizottság már májustól elkezdte behajtani a Pazzik által kibocsátott kölcsönöket, s összegyűjteni a kimutatásokat, számlakönyveket. A magától értetődően Medici-érdekeket szolgáló testület a háborús viszonyokra hivatkozva nem válogatott az eszközökben, s 1478 júliusában elfogatóparancsot adott ki 27 hitelfelvevő ellen, akik előkelő Pazzi-ügyfelek: a Rucellai, a Strozzi, az Adimari, a Baroncelli,

¹³³ A művészek közül Andrea del Castagno azért kapta az „Andrea degli Impiccati” gúnynevet, mert az 1434-ben elűzött Rinaldo degli Albizzi és hívei képmását megfestette a Palazzo del Podestà falára. (Lightbown 1978: 48.)

¹³⁴ Lightbown 1978: 48.

¹³⁵ „Bernardo Bandini vagyok, egy új Júdás, gyilkos áruló templomban, lázadó, akit a legkegyetlenebb halál vár.” R. Lightbown szerint az e tanulmányban már említett Leonardo-rajz nyomán „helyesbítették” Baroncelli alakját annak kivégzése után. (Lightbown 1978: 48.)

¹³⁶ Lightbown 1978: 215.

¹³⁷ Roover 1963: 366.

¹³⁸ Roover 1963: 371.

a Frescobaldi, a Gualterotti családok, sőt, néha a Medici-klán tagjai voltak.¹³⁹ Általánosságban elmondható, hogy a Pazzikkal való személyes kontaktus, illetve rokonság tovább súlyosbította a marginalizált bankház egykori alkalmazottainak és ügyfeleinek helyzetét. Ezt ismerte fel minden bizonnyal Guasparre Baroncelli, a Pazzik brugge-i üzletkötője is (Giuliano gyilkosának, Bernardónak a rokona), aki az összeesküvés kimeneteléről értesülvén, a könyvelést és a készpénzt magához véve egy templomban keresett menedéket.¹⁴⁰

Miután Lorenzo békét kötött Nápolyval, a megállapodásban kénytelen volt garantálni, hogy a négy püspöki méltóságra emelkedett Pazzi életfogytiglani börtönbüntetését száműzetésre fogja változtatni a felelős bírói testület. Ez az esemény gátat szabott a teljes Pazzi-vagyon megszerzésének a Signoria, illetve a Mediciek számára. A korabeli kereskedelmi kapcsolatok és befektetések, üzletek igen kifinomult és törekeny rendszerét ennek ellenére egy csőd felé tartó családi vállalkozás fejének irányításával és jóváhagyásával, politikai okokból, alig két év alatt döntöttek romba egy legalább másfél évszázadig jól prosperáló, konkurens beruházást, szinte valamennyi ágazatával együtt.

ÚJ KULTUSZOK

„Istennek úgy tetszett, hogy megszabadítsa könnyű lelkét burkától;
Vigasztalódjon hát legalább az egekben boldogan.”

(Angelo Poliziano Giulianóról)¹⁴¹

A Mediciek, elsősorban Lorenzo hatalmi ambíciói, illetve ezzel összefüggésben a család dinasztivá válása – éppen kevésbé mély gyökeret vert hagyományai, eredete miatt – a művészetek és a reprezentáció sajátos elemeivel gazdagította a várost. Ez a fejezet az „Il Magnifico” Firenzéjéhez köthető művészeti emlékek, s a bennük megfogalmazódó eszmerendszerek, ideológiák, a hozzá kapcsolódó kultuszok sokfélesége miatt egyebekre nem vállalkozhat, mint e téma sokszínűségének rövid jellemzésére, illetve néhány olyan elemének bemutatására, amivel viszont még adós a kutatás.

A „kegyes Lorenzót” – aki sérülten is megjelent a Palazzo Medici ablakában, hogy mindenkit bocsánatáról biztosítson – karjait kitaró, ujjongó tömeg köszöntötte az utcán Poliziano szerint.¹⁴² A vitán felül uralkodói megnyilvánulásokat, allűröket is tartalmazó, de azokat ügyesen takarásban hagyó Lorenzo-image a meggyilkolt testvér emlékezetét is ébren tartotta. Nemcsak az antik, illetve a keresztény testvérpárok (Castor és Pollux, Szent Kozma és Damján stb.) allúziója miatt, hanem annak bizonyítása végett is, hogy a sors különös szeszélye

¹³⁹ Martines 2004: 205.

¹⁴⁰ Roover 1963: 355.

¹⁴¹ Poliziano: 9.

¹⁴² Poliziano: 9.

(testvére halála) folytán „kényszerül” egyedül érvényesíteni befolyását a családi vállalkozásban, politikában. Ez az elképzelés – az emlékérmén, szertartásokban megjelenő „árnyéktestvér” – meglátásom szerint nagy szerepet játszott abban, hogy Lorenzo de’ Medicinek a köztársaság eszméjéhez való hűségét soha senki nem kérdőjelezte meg életében.

Segítségére volt az a tény is, hogy a testvérénél a portrék jóindulatúsága mellett is előnyösebb külsejű, a nagypolitikában kevés szerepet játszó Giuliano népszerű volt a városban. 1475-ben az előkelő Simonetta Vespucci – Sandro Botticelli finom szépségű nőalakjainak múzsája – kegyeiért (is) küzdve – fényes győzelmet aratott egy lovagi tornán.¹⁴³ Teljesítményéről Poliziano versben és prózában egyaránt elismerően szólt, így a kegyes és szelíd („ártatlan”) ifjú (*il giovane pio e innocente*) szinte hērősszá emelkedett az emberek köztudatában. Már csak ebből a szempontból is nagyon szerencsétlen, a népszerűtlenséget már önmagában hordozó tett volt a város „ünnepeelt sztárjának” megőlése a lovagi játék után mindössze három évvel.

Amellett, hogy a testvér emlékét Lorenzo nagy gonddal ápolta, nem lehet tagadni, hogy ebből a Giulianót szinte vértanú lovaggá előléptető kultuszból egészen kézzel fogható anyagi haszna is származott. Meggyilkolt öccse emlékére az „Il Magnifico” minden évben a Szent Márk ünnepe (április 25.) utáni első szerdán mondatott misét, s tett nagyobb felajánlást a San Lorenzo templomban, mivel a templomtérén a szerda volt a piaci nap. Ez az esemény forgalmat és megtiszteltetést jelentett a kereskedőknek, a San Lorenzónak és „szerény patrónusának” pedig bevételi forrást.¹⁴⁴ A Lorenzo idején híressé váló firenzei karneválok tornái – bár általában az „Il Magnifico” nem vett részt rajtuk – szintén felidézhettké Giuliano fentebb említett bravúriját.¹⁴⁵

A két testvér együttes kultuszának, „apoteózisának” egyik csúcsműve a Medici-kápolna két síremléke, amelyeken a tervek elkészülte után négy évvel (1524-ben) kezdett el dolgozni Michelangelo. A könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező alkotások legtömörebb elemzése is leegyszerűsítéshez vezetne e helyen, de a síremlékek értelmezésénél érdemes figyelembe venni, hogy jelenleg csak a michelangelói koncepció egy része látható a helyszínen. Nem kerültek ugyanis kivitelezésre sem a freskók, sem pedig a folyamistenek, illetve az Utolsó Ítéletre emlékeztető figurák, ezért jelenlegi állapotában az emlékegyüttes nem tekinthető szerves egésznek. Bár a klasszikus interpretáció szerint (többek között Panofsky a síremlék mint műfaj ikonográfiai és esztétikai fejlődéstörténetét feldolgozó monográfiájában) Lorenzo és Giuliano figuráinak típusai a vatikáni Sixtus-kápolna mennyezetfreskójának prófétái között keresendők,¹⁴⁶ a bevezetésben megpendített értelmezésnek is lehet talán némi alapja. A két síremlékszobrot Panofsky a jupiteri és szaturnuszi életvitel ábrázolásaként értelmezi, amelyek

¹⁴³ Carrai 2001: 253.

¹⁴⁴ Trexler 1994: 46–47.

¹⁴⁵ Ciappelli 1997: 928.

¹⁴⁶ Tolnay 1975: 51.

egyformán a halhatatlansághoz vezetnek.¹⁴⁷ Talán a „deifikációval” járó művészi megoldások láttán vetette papírra Niccolò Martelli még 1544-ben, hogy Michelangelo „sem Lorenzo herceget, sem Giuliano urat nem ábrázolta pontosan úgy, ahogyan a természet megalkotta őket, hanem olyan méreteket, arányokat, oly díszet, kecsességet és pompát adott nekik, amely véleménye szerint a legtöbb dicséretet fogja hozni számukra, mert mint mondta, ezer év múlva senki sem fogja tudni, hogy valójában másként néztek ki...”¹⁴⁸

Lorenzo a szakrális, hagyományos értékrendet sugalló ünnepeket, kultusz-elemeket részesítette előnyben. A család által még a 15. század elején bibliai jelenetből kisebb mondakörre kiemelt, legmonumentálisabban Benozzo Gozzoli ismert munkáján (a Palazzo Medici kápolnájának falain végigfutó freskón) visszaköszönő Háromkirályok-kultusz¹⁴⁹ keretében a „Háromkirályok Társasága” minden harmadik évben fényes ünnepséget rendezett a városban, amelyet a Mediciek szponzoráltak.

Úgy tűnik, hogy az új kultusz elemeivel szemben a város hagyományos ünnepei kevésbé hangsúlyosan szerepeltek a város életében; még az 1470-es években Luigi Pulci egy levelében megfeddi Lorenzót, amiért mellőzi Firenze elsőszámú védőszentje, Keresztelő Szent János ünnepének megtartását.¹⁵⁰ Bár valószínűleg az új ünnepek pompáját részben a „régiek” költségvetéséből finanszírozták, nem zárható ki az sem teljesen, hogy Lorenzo egy új, vagy legalábbis társvédőszent kultuszának bevezetésén fáradozott. Úgy vélem, így is értelmezhető, hogy Szent István protomártír tisztelete egyre hangsúlyosabbá vált az évek során. Az „Il Magnifico” Szent István napjának (december 26.) nyolcadán (január 2.) saját magáért mutattatott be szentmisét, s erre az év eleji dátumra helyezte saját születésnapját is utólag.¹⁵¹ Ezzel az első vértanúról – akárcsak Keresztelő Szent Jánosról az egyetemes egyházban mindenhol – lényegében kétszer emlékeztek meg Firenzében az egyházi év során. Átfogó kutatás hiányában ennek oka továbbra is kérdés marad. Szintén problematikus, hogy a két nagy őskeresztény diakónus-vértanú közül miért Istvánt preferálta Lorenzo, amikor saját védőszentje, Lőrinc volt a másik.

Az „Il Magnifico” vértanútiszteletének lezárásaként felhívjuk még a figyelmet Giorgio Antonio Vespucci működésére. A Háromkirályok Társaságának tagjaként, 1483-tól pedig a Santa Maria del Fiore prépostjaként, Vespucci különös gondot fordított egyes mártírok, kiemelten Szent György, a Szent Orsolyát követő 11 000 szűz, illetve a Tízezer Vértanú (június 22-i) ünnepének liturgikus rendbe történő beillesztésére.¹⁵² Ennél is érdekesebb talán, hogy Vespucci *Ecce salvator noster* kezdetű ünnepi sermójában a Háromkirályokra, de akár Lorenzóra

¹⁴⁷ Panofsky 1992: 92.

¹⁴⁸ A síremlékek alapvető irodalmáról Panofsky és Tolnay bibliográfiájából kiindulva lehet képet kapni.

¹⁴⁹ A Háromkirályok firenzei Medici ikonográfiájának az utóbbi években egyre nagyobb számban megjelenő feldolgozásaiból: Trexler–Lewis 1981: 91–177.

¹⁵⁰ Chrétien 1994: 52.

¹⁵¹ Trexler 1994: 47.

¹⁵² Trexler 1994: 52.

is vonatkoztatható megfogalmazások („csillagunk”, „kapitányunk”, „zászlónk”) sorát véli felfedezni Trexler.¹⁵³

A legújabb kutatások a propaganda szintjén megtartott köztársasági eszmével hozzák kapcsolatba Domenico Ghirlandaio falfestményeit a Palazzo Vecchio Sala dei Gigli nevű reprezentatív termében.¹⁵⁴ Ghirlandaio itteni működéséről az első adat 1482. október 5-éről való, míg magáról az alkotásról Vasari meglepően szűkszavúan tesz említést.¹⁵⁵ Szent Zenobius firenzei püspök és két diakónusz-szent (Eugenius és Crescentius) mellé a művész hat római egészalakos portróját festette meg. A kiválasztott *hérosok*: Junius Brutus, Mucius Scaevola, Camillus, Decius Mus, Scipio Africanus és Cicero a köztársaságkori Róma politikus- és hadvezéreszményének megtestesítői. Az ábrázolás forrásai Domenico Bandini *Fons Memorabilium* című, tizenhét híres férfit kiemelő munkája, Coluccio Salutati epigrammái, illetve Petrarcától a *De viris illustribus*.¹⁵⁶ Rubinstein ugyan erősen hangsúlyozza a Catilina-szervezkedést leleplező Cicero programszerű szerepeltetését a műalkotáson,¹⁵⁷ de ennek a Pazzi-összeesküvés utáni Medici-ikonográfiához kötését további kutatások, érvek híján egyelőre bizonytalannak érzem.

Remélhetőleg a Lorenzo-korabeli firenzei ünnepi rítusok, szentkultusz-elemek behatóbb vizsgálatával ezekre a kérdésekre, problémákra pontosabb választást kísérhetnek meg a kutatók.

A VÁLASZ VISZONYLAGOSSÁGA

Megközelítem és felvetett kérdéseim korántsem voltak metodológiai problémáktól mentesek.¹⁵⁸ A témában a klasszikus, tisztán politikatörténeti interpretáció hangsúlyozása a mai napig igen erős, noha a legújabb megközelítések már evidenciaként hivatkoznak arra, hogy a 15. század nagy itáliai összeesküvései sehol sem forgatták fel radikális mértékben a fennálló rendszereket – a korszak társadalmát ezen értelmezés szerint „szociopolitikai konszenzus” jellemzi, s nem a „zsarnokölési kedv”.¹⁵⁹

A Mediciek a Pazzi-összeesküvést követően karizmatikus vezetőkké váltak.¹⁶⁰ Ennek a gazdasági alappal megtámogatott, kultuszokban is kifejeződő „karizmának” az elvesztése a Pazzik esetében összefüggött azzal, hogy politikai befolyást nem vagy csak igen szerény mértékben tudtak szerezni, annak jelentőségét – a Mediciekkel kapcsolatban is – alábecsülték, illetve későn vették észre. A Mediciek

¹⁵³ Trexler 1994: 47.

¹⁵⁴ Rubinstein 2004: 306–308.

¹⁵⁵ Vasari 1991: 467.

¹⁵⁶ Rubinstein 2004: 296–297.

¹⁵⁷ Rubinstein 2004: 308.

¹⁵⁸ A kutatás egy része számára továbbra is kérdéses az olasz (itáliai) társadalomtörténet létjogosultsága, műhelyek, „céhes szabályok” híján. A problémakorról: Szekeres 2003: 204.

¹⁵⁹ Lásd Najemy 2004: 12.

¹⁶⁰ Trexler 1994: 50.

a 15. század utolsó évtizedeitől egyre ingatagabb gazdasági manővereik helyett a nagypolitikával, a köztársaság belső, szervezeti és külpolitikai létjogosultságának hangsúlyozásával egyre jelentősebb társadalmi bázisra tettek szert. Az összeesküvés sikertelenségén és a háborús fenyegetettségén úrrá lett család az erőszakos, kegyetlen tett miatt „érdemeit eljátszó”, rivális Pazzik mögül rövid idő alatt lebontotta sokrétű, nemzetközi kapcsolatrendszerét gazdaságával együtt. Ezt követően, az új erőviszonyok megszilárdítása részeként Lorenzo de' Medici régi kultuszelemek negligálásával, átértelmezésével, részben újak bevezetésével életre hívott egy dinasztikus hagyományokon nyugvó művészeti-kulturális közeget.

E fentebbiekben összefoglalt folyamat a társadalom semelyik szintjén nem nélkülözött szimbolikus, értelmezésfüggő részleteket, mögöttes tartalmakat. Úgy gondoljuk, ezekből állított össze a történeti emlékezet egy olyan (alapvetően Medici-párti) kombinációt, amelynek átértelmezésével, másféle olvasatával csak az utóbbi időben próbálkozott meg a kutatás.

FORRÁSOK

- Poliziano, Angelo: *Della Congiura de'Pazzi dell'Anno 1478*, tradotto da De Mandato, Alessandro. [URL:www.manuali.net/predownload.asp?nome=Libro+Online+di+Angelo+Poliziano+%22Della+congiura+d&idn=5563] Időpont: 2006. október 20.
- Sallustius 1978: Catilina összeesküvése. In: *C. Sallustius Crispus összes művei*. (Ford. Kurcz Ágnes) Budapest, 9–58.
- Vasari, Giorgio 1991: *Le Vite de' piú eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue, insino a' tempi nostri I-II.*, a cura di Bellosi, Luciano – Rossi, Aldo. Torino

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Artusi, Luciano–Patrino, Antonio 1994: *Deo Gratias. Storia, tradizioni, culti e personaggi delle confraternite fiorentine*. Roma
- Artusi, Luciano–Roncaglia, Enrico 2006: *Toscana di festa in festa. Un pittoresco itinerario fra giostre, disfide, giochi e palii*. Firenze
- Batkin, Leonyid 1986: *Az itáliai reneszánsz*. Budapest
- Battisti, Eugenio 1981: *Brunelleschi. The complete work*. (Translated by Wolf, Erich Robert.) London
- Bertelli, Sergio 2001: *The King's Body. Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe*. (Translated by Litchfield, R. Burr.) Pennsylvania
- Brown, Elizabeth A. R. 1997: Ritual Brotherhood in Western Medieval Europe. In: *Traditio. Studies in Ancient Medieval History, Thought and Religion*. (Gen. ed. Lohr, Charles H.) New York, 261–283, 357–381.

- Browning, Oscar 1895: *The Age of the Condottieri. A Short History of Mediaeval Italy from 1409–1530*. London
- Burckhardt, Jacob 1978: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest
- Burke, Peter 1994: *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában*. Budapest
- Cabassi, Sergio – Tani, Renzo 1991: *Il Portico della Cappella Pazzi*. Firenze
- Canali, Ferruccio é. n.: *The Basilica of Santa Croce*. (Translated by Weiss, Julia.) Firenze
- Capponi, Gino 1876: *Storia della Repubblica di Firenze*. Firenze
- Carrai, Stefano 2001: Imitazione dell'Antico e Gusto dell'Evasione: la Letteratura del Quattrocento. In: *Storia della civiltà Toscana II*. (A cura di Ciliberto, Michele.) Firenze, 237–258.
- Chastel, André – Della Chiesa, Angela Ottino 1988: *Leonardo da Vinci festői életműve*. Budapest
- Chrétien, Heidi L. 1994: *The Festival of San Giovanni: Imagery and Political Power in Renaissance Florence*. New York
- Ciappelli, Giovanni 1997: Il Carnevale di Lorenzo: Realtà e Mito Storiografico. In: *La Toscana al Tempo di Lorenzo Il Magnifico. Politica, Economia, Cultura, Arte*. Vol. III. (A cura di Fubini, Riccardo.) Pisa, 917–932.
- Ciliberto, Michele 2001: Il Pensiero Filosofico e Politico. In: *Storia della civiltà Toscana II*. (A cura di Ciliberto, Michele.) Firenze, 73–142.
- Di Benedetto, Filippo 1992: Un breve di Sisto IV contro Lorenzo. *Archivio Storico Italiano*. Anno CL (1992) n. 552. II. 371–384.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest
- Eisenbichler, Konrad 1992: Lorenzo de' Medici e la Congregazione dei Neri nella Compagnia della Croce al Tempio. *Archivio Storico Italiano*. Anno CL (1992) n. 552. II. 343–370.
- Fubini, Riccardo 2003: *Storiografia dell'Umanesimo in Italia da Leonardo Bruni ad Annio da Viterbo*. Roma
- Hale, J. R. 2001: *Florence and the Medici*. London
- Jones, P. I. 1969: Florentine Families and Florentine Diaries. In: *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*. (Ed. by Molho, Antonio.) New York–London–Sidney–Toronto, 33–41.
- Kent, F. W. 1987: Palaces, politics and society in Fifteenth-Century Florence. *I Tatti Studies. Essays in the Renaissance*. Vol. 9. 41–74.
- Lightbown, Ronald 1978: *Sandro Botticelli. Vol. I.: Life and Work. Vol. II.: Complete Catalogue*. London
- Lowe, Kate 1994: The political crime of conspiracy in fifteenth- and sixteenth-century Rome. In: *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. (Ed. by Dean, Trevor – Lowe, K. J. P.) Cambridge, 184–203.
- Madarász Imre 2004: *Vittorio Alfieri életműve felvilágosodás és Risorgimento, klasszicizmus és romantika között*. Budapest
- Martines, Lauro 2004: *April Blood. Florence and the Plot against the Medici*. London
- Najemy, John M. 2004: Introduction: Italy and the Renaissance. In: *Italy in the Age of the Renaissance*. (Ed. Najemy, John M.) Oxford–New York, 1–18.

- Németh György 1999: *A polisok világa*. Budapest
- Panofsky, Erwin 1992: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London–New York
- Parks, Tim 2006: *A Mediciek aránya. Pénz, lélek és művészet a 15. századi Firenzében*. Budapest
- Roover, Raymond de 1963: *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. Cambridge
- Rubinstein, Nicolai 1971: *Il Governo di Firenze sotto i Medici (1434–1494)*. Firenze
- Rubinstein, Nicolai 2004: Classical themes in the decoration of the Palazzo Vecchio in Florence. In: *Studies in Italian History in the Middle Ages and the Renaissance. Vol. I: Political Thought and the Language of Politics. Art and Politics*. (A cura di Ciappelli, Giovanni.) Roma, 295–317.
- Ruggiero, Guido 1994: Constructing civic morality, deconstructing the body: civic rituals of punishment in Renaissance Venice. In: *Riti e rituali nelle società medievali*. (A cura di Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro – Paravicini Bagliani, Agostino.) Spoleto, 175–191.
- Schevill, Ferdinand 1961: *Medieval and Renaissance Florence*. Volume II: The Age of the Medici and the Coming of Humanism. New York–Evanston–London
- Spagnesi, Enrico 1997: In: Difesa del Magnifico. A proposito di alcuni *Consilia* Legali al Tempo della Congiura dei Pazzi. In: *La Toscana al Tempo di Lorenzo Il Magnifico. Politica, Economia, Cultura, Arte*. Vol. III. (A cura di Fubini, Riccardo.) Pisa, 1235–1253.
- Stern, Laura Ikins 1994: *The Criminal Law System of Medieval and Renaissance Florence*. Baltimore–London
- Szekeres András: Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban (1945–1985). In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 187–208.
- Tolnay, Charles de 1975: *Michelangelo. Mű és világgkép*. Budapest
- Trexler, Richard C. – Lewis, Mary Elizabeth 1981: Two Captains and Three Kings: New Light on the Medici Chapel. *Studies in Medieval and Renaissance History*. Vol. IV. 91–177.
- Trexler, Richard C. 1974: *The Spiritual Power. Republican Florence under Interdict*. Leiden
- Trexler, Richard C. 1991: *Public Life in Renaissance Florence*. Ithaca–London.
- Trexler, Richard C. 1994: *Dependence in Context in Renaissance Florence*. Binghamton–New York
- Turner, Victor 2002: *A rituális folyamat*. Budapest
- Zorzi, Andrea 1994: Rituali e cerimoniali penali nelle città italiane (Secc. XIII–XVI). In: *Riti e rituali nelle società medievali*. (A cura di Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro – Paravicini Bagliani, Agostino.) Spoleto, 141–155.
- Zorzi, Andrea 1994a: The juridicial system in Florence in the fourteenth and fifteenth century. In: *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. (Ed. by Dean, Trevor – Lowe, K. J. P.) Cambridge, 40–59.